

TÜRKOLOGİYA

- AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ RƏYASƏT HEYƏTİ
- ПРЕЗИДИУМ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
- THE PRESIDUM OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN

BAKI - 2018

3

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ
RƏYASƏT HEYƏTİ

TÜRKOLOGİYA

- *Beynəlxalq elmi jurnal*
- *Международный научный журнал*
- *International scientific journal*

- *1970-ci ildən nəşr olunur*
- *Издаётся с 1970 года*
- *Published since 1970*

- *İldə 4 dəfə çıxır*
- *Выходит 4 раза в году*
- *Published quarterly*

№ 3

İYUL-AVQUST-SENTYABR

BAKİ – 2018

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR
ЛИТЕРАТУРА И ФОЛЬКЛОР
LITERATURE AND FOLKLORE

ZHANNA YUSHA (Rusya)*

ÇİN TUVALARININ FOLKLORU

Özet

Bu bildiri Çin'de yaşayan Tuvaların folklor gelenekleri üzerine modern devir analizi mahiyetindedir. Bu araştırma 2010 ile 2014 yılları arasında Tuvaların yaşadıkları bölgelerden toplanan alan çalışması malzemelerine dayanmaktadır. Çin'de yaşayan Tuvaların folklor ürünleri gerçekten halkın millî geleneklerinden ibaret olup sadece sözlü kültür ortamında varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Anıt niteliğindeki bu veriler, yaşayan türlerin aktarıldığı folklor bilgi ve beceriler, arkaik formlara ait izler taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: *Tuvaların folkloru, Çin Tuvaları, Şincan-Uygur otonom bölgesi, folklorun iyi korunması, folklor türlerinin özellikleri.*

Çin Tuvaları, Şincan-Uygur otonom bölgesinin Alday aймаğının Ak-Kaba, Hanas, Hom, Kok-Dogai, Tamiki, Ala-Haak köyleri ile Haba, Burcin, Alday şehirlerinde yaşayan az sayılı bir etnik gruptur. Tuvaların yaşadığı topraklar, Güneyde Rusya, Batıda Kazakistan, Doğuda Moğolistan sınırına uzanmaktadır. Bu bölgede yaşayan Tuvaların ana dili Tuvacadır, bu dil Tuvacanın yabancı bir lehcesidir.

Günümüzde Çin Tuvalarının nüfusu, yaklaşık 2500 dür. Onlar kendilerini "Kök-Monçak, Monçak veya Alday Tıvası" olarak adlandırmırlar. Ancak nüfusları az olduğu için pasaportlarında Moğol olarak kaydedilmektedirler. Bu nedenle diğer halklar onları *Moğollar* veya *Monçaklar* olarak tasavvur ederler.

Tuvalar ana dillerini ise Monçakça veya Tuvaca biçiminde adlandırmışlardır. İlk bakıştan Çin'deki Tuvaların ana dili çok dar bir alanda, sadece aile içinde konuşma dili olarak kullanılmaktadır. Ama bize göre Tuva dili fikirlerin oluşturulması, aktarılmasında büyük bir rol oynar, aynı zamanda ekspresiv ve akkumul-yativ fonksiyonlara sahip olmaktadır. Çünkü Tuvalar geleneklerinde ana dili kullanılmaktadır ve folklor metinlerinde aynı şekilde ana dili korumaktadır.

Çinde'ki Tuvaların yazılı bir dilleri yoktur. Genç kuşak Moğol ya da Kazak okullarında eğitimlerini sürdürmektedir. Bu okullarda da öğrenciler, devlet dili olan Çinceyi öğrenmek zorundadır. Tuvalar çok milliyetli bir ülkede yaşadıkları

* Rusya, Rusya Bilimler Akademisi, Sibirya Şubesi, Sibirya Halklarının Folkloru Bölümü, Doç.Dr.
E-posta:zhanna-yusha@yandex.ru

için Çince, Kazakça, Moğolca'yı biliyorlar. Bu yönüyle çok dillidirler. Küçük bir grup Tuvalar için bu durum çok önemli bir faktördür. Kazak Arap yazısım Kazak okullardan mezun olan kişiler biliyorlar. Ayrıca, insanların bir kısmı özellikle yaşlı nüfus Çinceyi iyi bilmiyor. Tuvalar da konuşma dilinin bir özelliği - konuştuğu insanın milliyetine göre farklı dillere kolayca geçiş yapıyorlar. Bu bölgede yaşayan bazı Kazaklar, Moğollar da Tuvacayı çok iyi bildikleri için Tuvalarla rahatlıkla anlaşabiliyorlar.

Maalesef, Çinde'ki Tuvaların folkloruna ait malzemeler, günümüze kadar toplanmamış ve incelenmemiştir. Bizim 2010'dan beri topladığımız malzemeler, bu folklorun özelliklerini ve zenginliğini göstermektedir. Günümüzde Tuvaların hayatında önemli bir yere sahip olan folklor, kuşaktan kuşağa, ağızdan ağıza yayılmaktadır. Çin'deki Tuvaların folkloru, gerçekten halkın millî gelenekleri olup, sadece sözlü gelenekte varlığını sürdüren kültürel anıtlardır. Yaşayan türlerin aktardığı folklorik bilgi ve beceriler, arkaik formlara aittir. Tuvaların folklorunda çeşitli türler bulunmaktadır: *burun hoocular* "efsaneler", *tuuku hoocular* "tarihsel efsaneler", *tool* "masallar, destanlar", *algisyoreel* "dualar", *maktal* "güreşçiye ve ata yapılan dualar", *ir* "halk şarkıları", *mal alziri* "hayvancılık duaları", *diviziktar* "bilmeceler", *uleger sos* "atasözleri". Bu folklorik türler, Rusya ve Çin'deki Tuva folkloruyla da aynı özellikleri göstermektedir.

Günümüzde kozmogonik ve etimolojik efsaneler yazmak oldukça zordur.

Bu tür efsaneleri, azar azar yazmaya başladığımızda bazı insanlar, böyle nahif bir sanatı niçin modern yüzyılda yazdığımı merak ediyorlardı. Bu tür efsane metinleri dünyanın yaradılışı, insanların yaradılışı, yıldızlardan bahseder, anlatıcılar, zaman zaman "gözlerimle görmedim, ama duydum" gibi açıklama yapıyorlardı. Bunun gibi çok eski mitolojik efsaneleri yaşlılardan derlemiştım.

Mesela bu efsanelerde, *Ust*, *Ortaa*, *Alt* dünya üzerine, *Kurmustu*, *Erlük-Nomunhaan* üzerine, ruhlar ve Dünyanın aslı hakkında mitolojik görüntüler yer almaktadır. Bunlardan başka, yaygın efsaneler arasında ulusal enstrüman olan *shoorun* ve müziğinin temeli hakkında hikayeler bulunmaktadır. *Sekiz shoor* müziği için anlatılan sekiz hikaye vardır. Bunlar, kahramanların sözlerinin yer aldığı müzik metninden oluşmaktadır. Bu sekiz efsanede yer alan gelişmeler, gerçekten olduğu gibi anlatılır. Bu anlatıların karakteristik bir özelliği de diyalogun bulunmaması ve sadece kahramanın monoloğundan oluşmasıdır.

Şecereli efsaneler, Tuva soyları: *irkit*, *hoyuk*, *cag-tiva*, *kara-sal*, *soyan*, *karatos* hakkındaki anlatılardır. Tarihsel efsanede, *Amırsana-gun-tayji*, 18 yüzyılda Djungariya'da yaşayan birisidir, Djungarların adaletsizliğine başkaldırmış savaşmış ve yenilgiye uğradıktan sonra Rusya'ya kaçmıştır. Çin'deki

Tuvalarda Amırsana efsanesinin birçok varyantı bulunmaktadır. Buradaki anlatılarda ise Amırsana, Amerika'ya veya Rusya'ya kaçmıştır.

Çin Tuvalarının topraklarında yer alan Akhaba, Hanas köylerinde bulunan Bolbadai dağı, Amırsana'ya adanmıştır. Amırsana, aynı zamanda Altay, Hakas ve Moğol folklorunda da yer alan bir kahramandır. Her biri Amırsana'yı kendi halk kahramanı kabul eder ve onun gelmesini bekler.

Kendi topraklarında 30'lu yıllarda çıkan Çin'de Dungan Savaşı neticesinde Tuvalar, Moğolistan'a kaçmıştır. Bu esnada öldürülen ünlü kamlar ve Budist lamalar ve halkın kaçıışı hakkında anlatılan tarihî efsaneler, Sanskritçe yazılmış Budist kitaplarına da girmiştir. Tarihî olaylardan başka önemli görülen yerlerin adları hakkında da efsaneler bulunur. Ayrıca güçlü kuvvetli adamlar, hekimler, kamlar hakkında anlatılan efsaneler, günümüze kadar yaşamıştır.

Tool terimi ise Çin Tuvalarında destan ve masal anlamına gelir. Ancak masal ve destan, türlerine uygun olarak hacimlerine göre, *uzun tool (moon)* ve *kısa tool (moon)* olarak adlandırılmıştır. Eskiden destancılar - *toolcılar* çok fazla *tool* destan anlatırlarmış: “*Er jangıs Ercen-ool*”, “*Buga-Carin, Bora-Seeley*”, “*Er-Agiin*”, “*Boge-Sagaan-Toolay*”, “*Kunan-Hara-Baatır*”, “*Ozerde caji cok, olurdetını cok Er-Dunsay*” vb. *Çin Tuvalarının Folkloru* 264 2013, 61 – 2 Tuvacadan başka Çin'deki Tuvalar Moğol destanları da anlatılmıştır. “*Jangar*”, “*Kezer*”, “*Han-Hara-Baatır*”. Tuvalardan öğrendiğimize göre eskiden destanlar iki şekilde anlatılmış: *hooçulanip aytır* (konuşma biçiminde anlatılır), *alganıpaytır* (ezgi ile anlatılır). Günümüzde arkaik döneminin destanlara ait “*Buga-Carin, Bora-Seeley*”, “*Boge-Sagaan-Toolay*”, “*Kubab-Hara-Baatır*” gibi destanları sadece yaşlı *toolcu Tiidik* anlatabilir. Bu destanların kısa varyantlarını gençler de bilir. Bu destanların motifleri, konusu, genel yerleri, başı ve sonu Tuva Cumhuriyeti'nde yaşayan Tuvaların folklor örnekleriyle de benzerlik gösterir. Ancak son yıllarda destan geleneğinde oldukça önemli sayılan ve kaçınılması gereken yasaklar unutulmuştur. Bunlar: Anlatı yarıda bırakılmaz, destan saklanmaz. Bunlardan başka eskiden destan anlatılmadan önce *toolcu* destanın ruhuna – ot yakardı. Simdi bu yasaklar ve kurallar unutulmuştur. Şarkı geleneği, günümüzde halk şarkıları ve besteci şarkılarıdır. Kültürün taşıyıcısı şarkılar-ırlar müzik üzerine iki gruba ayrılır: uzun ve kısarılar. Fonksiyon ve konu sınıflandırmasına göre Tuva şarkılarında şu gruplar bulunur: *magtal ırı* “övgü şarkısı”, *dagşa ırı* “sofra şarkısı”, *doy cazaarda ırı* “düğün şarkısı”, *mahabat ırı* “aşk şarkısı”, *ovey ırı* “beşik şarkısı”, *elek ırı* “şaka şarkısı”, *homudal ırı* “acıklı şarkı”, *oksuztun ırı* “öksüz şarkısı”.

Tuvaca ve Moğolca söylenen besteci şarkıları Tuva kültüründe ayrı bir rol oynar ki, bunlar kutlamalarda ve aile törenlerinde söylenir. Şarkıların genel konusu - yurt sevgisi ve doğa güzelliklerdir. Bu şarkıların sözlerinde folkloric sembol ve kinayenin rolü oldukça fazladır. Şarkı söyleyen kişinin besteci şarkı metinlerinde değişiklik yapması, anlamdaş kelime kullanması yasaktır, orijinalinin korunması gerekir. Şehirlerde okuyan Tuvalı gençler, internette Moğolistan ve Rusya'da yaşayan Tuvaların müziklerini indirebilirler. Bunlardan Moğol Tuvalarından olan Ookey Şanagaş ve Kantömür Sarıglar'ın “*Ben Tuvayım*” adlı şarkısı meşhur olur. Bu şarkıyı söyleyen kişinin yaşadığı yerde doğaçlama varyantlar da vardır. Mesela, şarkının “*Gumus suglu yernin kızı ben*” sözleri yerine “*Ben Ak-Habaninkızı ben, ben Hanastin kızı ben*” geçer. Rusya'daki Tuvaların müziğiyle etno-folk toplulukları “*Hun-Hurtuu*”, “*Tıva kızı*” (Tıva kiji?), “*Chirgilchin*” repertuarını bilirler. Bu şarkıların kayıtlarını geleneksel kutlamalar sırasında duymak mümkündür. Ama Rusya Tuvalarının lehçe özelliği şarkıların anlaşılmasını ve ezberlenmesini zor-

laştırdığı için, Çin Tuvalarının müziğinde bu şarkılar bulunmamaktadır. Ayrıca Çin Tuvaları, başka diller bildiği için müziklerinde Moğolca, Kazakça ve Çince halk şarkıları da bulunur. Bunlardan Moğolca şarkılar oldukça çok tercih edilir. Bazı törenlerde sadece *ovaa dagiiri*, *bag mooreyi* Tuvaca ve Moğolca şarkılar söylenir, törenlerde Çince ve Kazakça şarkıların söylemesi yasaktır.

Bu şarkılar ancak Tuvaca ve Moğolca'ya tercüme edilerek söylenebilir. Günümüzde Çin'deki Tuvalar, eskiden beri kutladıkları adetleri ve gelenekleri unutmamışlardır. Eskiden olduğu gibi bugün de kutlamaya devam edilmektedir. Onlarda büyük *uc takvim* törenleri vardır, bu kutlamalar, Tuvaları halk olarak birleştirir. Kışın kutlanan *Şagaa* (yeni yıl bayramıdır, on beş gün kutlanır), yazın *Ovaa dagiiri*, Alday'ın ruhuna tapılan ritüeldir, sonbaharda *Cula*, budizm töreni. Takvim törenleri dışında, aile kutlamaları yapılır: düğün, çocuk doğduğunda yapılan toy, göbek bağının saklanması, ilk saç kesimi. Bu törenler sırasında yapılan *algis-yoreel* "dualar", ır "halk şarkıları" her törenin önemli bileşenidir. Rusya'daki Tuvalardan farklı olarak, Çin Tuvalarında dans kültürü vardır. Törenlerde, bayramlarda Tuvalar, halk dansı yaparlar. Bu danslar, erkek, kadın dansları diye ayrılırlar ve başka başka türleri vardır: *hara ciraa*, *sinsaalik* vb. Enstrüman olarak *soor*, *ilkiir* ve *dopşuur* çalınması ilginçtir. Küçük türlerden kültürün taşıyıcısı olan *dıvızıktar* "bilmece" ve *uleger sös* "atasözleri" vardır. Atasözleri metinlerinde, kısa formda Tuva halkının ahlaki değerlerine rastlanır: cesaret, konukseverlik, dostluk, ustalık, çalışkanlık.

Yalancılık, övünççülük, korkaklık, tembellek, boşboğazlık, cimrilik, açgözlülük ayıplanır. Küçük türlerden atasözleri ve duaların etkileşimini gösteren olaylar vardır. Mesela, aile töreni sırasında kültürün taşıyıcısı bazı olaylarda, dualarla atasözleri değiştirilir. Mesela, atasözünde saygı ile ilgili: *Büyüğe saygı göster, küçüğü gözet*. Bunu dualarda da görürüz: *Büyüğü saymak, küçüğü gözetmek gerekir*. Görüyoruz ki, Çin'de Tuvalar ana dilini günümüze kadar korumuşlardır. Günümüzde Tuvacanın dil durumu ulusal bir bölgenin olmaması; farklı etnik gruplara ait kültür, inanç ve ilişkilerin olumsuz etkileri; farklı dilleri konuşan halkların nüfus bakımından hayli çok olması; Tuvaların 29 yıl içinde ana yurtlarından başka yerlere zorla göç ettirilmesi ve bunun sonucunda yüzlerce yaşlı insanın ve çocukların ölümü; Rusya ve Moğolistan'da yaşayan ve yakın akrabalık bağları bulunan diğer Tuva boylarıyla görüşmelerinin imkânsız olması; okullarda ve üniversitelerde eğitimlerinin ana dillerinde yapılmaması; yazılı ve görsel medyada kendi dillerini hiç kullanamamaları gibi nedenlerden zor bir süreçten geçmektedir. Sonuç olarak, burada günümüzde Çin'de yaşayan Tuvaların folklorunun bugüne kadar oldukça iyi korunduğu aktarıldı. Bu türlerde Tuvaların dünya görüşünü, poetik formlarını, folklor dilinin özelliklerini, istikrarını, zaman yolculuğunu görüyoruz. Fakat son yıllarda televizyon, radyonun etkisiyle *dıvızıktar* "bilmece", *uleger sös* "atasözleri", *burun hoocular* "efsaneler" dar alanda kalmakta, gençler tarafından daha az kullanılmaktadır. Çoğunluk, Tuvaların yazı dili olmadığı için bazı folklor ürünlerinin unutulmaya başladığını söylese de halen *algis-yoreel* "dualar", ır "halk şarkıları" gibi türler, her törenin önemli bileşenidir.

KAYNAKLAR

1. Alan araştırmaları malzemeleri (2010-2013 y. şincan-Uygur otonom bölgesinin İli-Kazak rayonunun Alday Aymağı)
2. Мифы, легенды, предания тувинцев (сост. Н.А. Алексеев, Д.С. Куулар, З.Б. Самдан, Ж. Юша) / памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока. том 28. Новосибирск: Наука, 2010.
3. Рерих Ю.Н. Путь завоевателей // Тибет и Центральная Азия: статьи, лекции, переводы. Самара, 1999.
4. Юша Ж. Обрядовая поэзия тувинцев: структура и семантика. Новосибирск, 2009.

Жанна Юша (Россия)

Фольклор китайских тувинцев

Резюме

Данный материал носит характер современного анализа фольклорных традиций тувинцев, проживающих в Китае. Он опирается на ареальные исследования, проведенные автором в местах компактного проживания тувинцев в 2010-2014 гг. Фольклорные жанры китайских тувинцев действительно включают в себя национальные традиции народа и продолжают свое существование в устной речевой культуре. Эти фольклорные данные носят в себе следы архаичных жанровых форм.

Ключевые слова: *фольклор тувинцев, китайские тувинцы, Синьцзян-Уйгурский автономный округ, сохранение фольклора, особенности жанров фольклора.*

Zhanna Yusha (Russia)

The Folklore of Chinese Tuvinians

Abstract

The paper analyzes the contemporary condition of folklore traditions of Tuvinians living in China. It bases on district researches, made by the author in those areas where the Tuvinians lived portably in 2010-2014. The folklore genres of the Tuvinians in China really include in themselves the national traditions of the people and go on existing in folk culture. These features in the genre system of folklore bear the traces of the arhaic forms of traditions.

Key words: *Tuvinian folklore, Chinese Tuvinians, Xinjiang Uygur Autonomous Region, the preservation of folklore, features of folklore types.*